

TARİHİN İNŞAASI SÜRECİNDE BELGE VE KULLANIMI

FATMA ACUN*

Akademik tarihçiliğin kurucusu olan Leopold von Ranke (1795-1886)'nin verdiği bir konferans çok beğenilir ve dinleyiciler tarafından uzun süre ayakta alkışlanır. O ise, büyük bir tevazu içinde, “Bayanlar, baylar beni alkışlamayın. Çünkü bunları ben söylemiyorum, “belgeler” söylüyor” der. Bu ifadeyle adeta kutsadığı belgeler, Ranke'nin tapınağında en baş yerini alır. Tarihi diğer disiplinlerden ayırarak, kendine has metodları olan bir çalışma sahası haline getiren Ranke için belge (ki, burada belgeyle kastedilen birinci elden kaynaktır), kutsal olmasının yanı sıra, vazgeçilmezdir: Belge yoksa, tarih de yoktur. Ranke'ye göre, tarihçinin işi yalnızca “hakikatte ne olduğunu ortaya çıkarmaktır”. Hakikatte ne olduğu ise, belgelerde saklıdır ve ancak, belgelerin kritiğiyle ortaya çıkartılabilir. Filoloji temelli belge kritiğine dayanan hakikati ortaya çıkarma işlemi aslında, belgelerin içinde yer alan olguları ortaya çıkarma işlemidir.

Ranke'nin tarihçilere yüklediği “hakikati ortaya çıkarma işi”, dönemin pozitivistleri arasında hızla yayılarak, “önce olgularını belirle, sonra bunlardan sonuç çıkar” sloganına dönüşür. 19. Yüzyılın belgelere ve olgulara dayalı bilimsel tarihçiliğine, 20. Yüzyılın başlarından itibaren

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
facun@hacettepe.edu.tr

bir meydan okuma başlar. Tarihin bilimselliğine muhalif olanların öne sürdüğü tartışmaya göre, tarihçi, üzerinde çalıştığı olayları gözlemleyemez. Çünkü, olaylar artık geçmişte kalmıştır. Tarihçiye kalan ise, olaylardan arda kalan deliller, yani belgelerdir. Olaylar yaşanırken tamamının belgelere kaydedilmesi mümkün değildir. Kaydedilse bile, tamamı günümüze ulaşamamıştır. Bu durum, tarihi belgelerin, dolayısıyla da tarihi verilerin eksikliğini kaçınılmaz kılar. Eksik verilerle olayları gözlemlemek bir yana, geçmişte yaşandığı haliyle yeniden inşaa etmek mümkün değildir. Yine muhaliflere göre, tarihçinin, belgeleri seçimi, düzenlemesi ve yapılandırması; yani, tarihi olayları yeniden inşaa etmesi tamamıyla sübjektiftir. Bu noktada, tarihin bilimselliği ve nesnelliği boşa çıkar, görelliliğin kapıları da, ardına kadar açılır.

Avrupa’da, hem felsefeciler hem de tarihçiler, tarihin metodu itibarıyla bilim sayılamayacağını tartışırken, Atlantığın ötesinden bir tarihçi, Carl Becker (1873-1945), aslında tarihin olmadığını, tarihçi tarafından yaratıldığını söyleyecek kadar ileri gider. Farklı belge türlerinin keşfedilmesinin yanı sıra, tarihçinin de, tarih yazımında bir faktör olduğunun kabul edilmesi, tarihin “olgu”dan değil “kurgu”dan ibaret olduğu düşüncesinin yolunu açar. Ranke’nin kustadığı belgelerin güvenilirliği ve geçerliliği sorgulanırken, tarihçiyle belgeler arasına koyduğu mesafe de kapatılır: Ranke adeta tepetaklak olmuştur.

Yirminci yüzyılın ilk yarısında iki Dünya Savaşı’nın yaşanmasıyla tarihin artık sonunun geldiğine inanılması, tarihçilerin de bu durumu tatminkâr biçimde açıklayamamaları, tarihin ve tarihçinin yaptığı işin yeniden ve temelinden sorgulanmasına yol açar. Bu eleştirilere cevap vererek, tarih araştırmalarını yeniden disipline edecek, yeni bir Ranke gerekir. Ama, gelmez. O’nun yerine, farklı alanlardan düşünürler, farklı çalışma ve yorumlama yöntemleri geliştirir. Bunların arasında, siyaset bilimcisi olan Edward Hallet Carr’ın görüşleri, bütün eleştirilere rağmen, halen geçerliliğini korumaktadır. Tarih atk, Ranke’nin tanımladığı gibi, birinci elden kaynakların tenkidıyla hakikati ortaya çıkarma işlemi değil, tarihçi ile olguları arasında karşılıklı devam eden süreç olarak tanımlanır. Ranke’nin yaptığı gibi, belgelere sadık

kalarak, olguları olduğu gibi nakletme yerine, belgeleri farklı biçimlerde kullanma yolları denenir.

Günümüzde, teknolojinin de yardımıyla, belgelerin kolay erişilir hale gelmesi, evlere ve sınıflara kadar girmesi, bazı eğitimcilere, sınıfta tarih yazılabileceğini ilham ettirir. Her yeni durum gibi, bu da, tarihçilerin düşünmesi ve kendi çalışma usullerini gözden geçirmesi gereken bir durumdur. Tarih, her meydan okumadan yeni yöntemlerle çıktığı sürece, kendisini müdahalelerden uzak tutabilir ve bağımsız bir disiplin olarak çalışma alanını koruyabilir. Diğer türlü, yeni bir zemin kaybına uğraması muhtemeldir.

Görüldüğü üzere, son iki yüzyılda tarihin uğradığı değişim, belgedeki değişimle paralel seyretmiştir. Aslında, değişimi tetikleyen belgedir ve her tür değişimden ve eleştiriden sağ salım çıkmayı da başarmıştır Sonuç şudur: “Belge yoksa, tarih de yoktur”.

Peki, tarihin bu olmazsa olmazı belge nedir? En sade ifadeyle, belge metin halindeki kayıttır. Giderek artan sayıda kaydın araştırmacıların erişimine sunulması, belgeyle neyin kastedildiği sorusunun sorulmasına yol açmıştır. Sorunun cevabı, hem tarih, hem de Bilgi Bilimleri (Information Science) için önemlidir. Geniş ve fonksiyonel bir bakış açısıyla fotoğraf, film, harita, istatistik tablosu vb. materyaller de belge kabul edilebilir. Tarih söz konusu olduğunda ise, geçmişte ne olduğunu ve niçin olduğunu açıklayan, geçmişten kalan her şey belge kabul edilebilir.

Belge, olaylardan arda kalan izlerdir. Tarihçi bu izleri takip ederek olayları yeniden inşa eder. İnşa süreci, belgenin geçerli ve güvenli olmasıyla doğrudan alakalıdır. Yani, belgenin sonradan yazılmış veya tahrif edilmiş olması, olayın yeniden inşasını etkiler. Bir de, doğru belgenin doğru olayı inşa etmek üzere kullanılması gerekir.

Tarih araştırması esnasında, tarihçinin sahip olduğu, orijinal olaylar değil, onlardan arda kalan belgelerdir. Bu belgeler ise, çoğu zaman, dağınık ve parçalar halindedir. Günümüze doğru yaklaştıkça çoğalmasına rağmen, günümüzden geriye gidildikçe belgeler sayıca azalır. Bir olayın

bütünöyle belgelendiği durumlarda bile, eldeki belgeler olayın yalnızca ufak bir kısmını kapsar. Olayın bütün yönlerinin belgelere kaydedilmesi de mümkün değildir. Tarihçinin verileri büyük ölçüde yazılı belgelerdir. Günümüze doğru yaklaşıkça, görsel veriler (film, fotoğraf, kartpostal, olayın geçtiği mekanlar) ve sözlü veriler (olayın şahitlerinin aktardıkları) tarih araştırmalarında, hem belgeyi desteklemek, hem de yeni bilgi üretmek amacıyla değerlendirilebilmektedir. Fakat, bu imkan, uzak dönemler için büyük ölçüde mevcut değildir. Dolayısıyla, tarihçi çoğu zaman tek tür, belge (yazılı belge) ile yetinmek durumundadır. Netice itibarıyla, Tarihi olaylar, dağınık belgelerden yeniden inşa edilir.

Bu yeniden inşa sürecinde tarihçi elindeki belgeleri, bizim tespit ettiğimiz üzere, dört farklı biçimde kullanılmaktadır: 1- Belgeden Nakletme, 2- Belgeyi diğer belgelerle karşılaştırma 3- Belgedeki verileri farklı bağlamlarda değerlendirme, 4- Belgedeki verileri bir teori veya tez bağlamında kullanma. Bunlardan ilk ikisi 19. yüzyıldan Ranke'den kalmadır, diğer ikisi ise 20. yüzyıl tarihçiliğinin ürünüdür. Belge tenkidi ise, her tarih araştırmasının başlangıç aşamasında yapılması gereken ilk iř olarak, her iki dönemde de öncelikli olarak yapılmaktadır.

Bu çizgiden olmak üzere, Türkiye'de tarihçilerin belge kullanım tercihlerine dair bir tespit yapmak üzere, tanınmış dergilerden iki tanesini seçilerek, bu dergilerde son on yılda çıkan makalelerde belge kullanım türlerini araştırılmıştır.¹ Dergilerden ilki Belleten, ikincisi Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (ATAM)'dir. Bilindiği üzere, Belleten ağırlıklı olarak Eskiçağ ve Osmanlı tarihi, ATAM ise Cumhuriyet tarihi araştırmalarının yayınlandığı dergilerdir. Her iki dergi bir arada değerlendirildiğinde geniş bir yelpaze oluşturarak, Türkiye'deki tarih araştırmalarının büyük bir kısmını kapsamaktadır. Ayrıca, Türkiye'deki

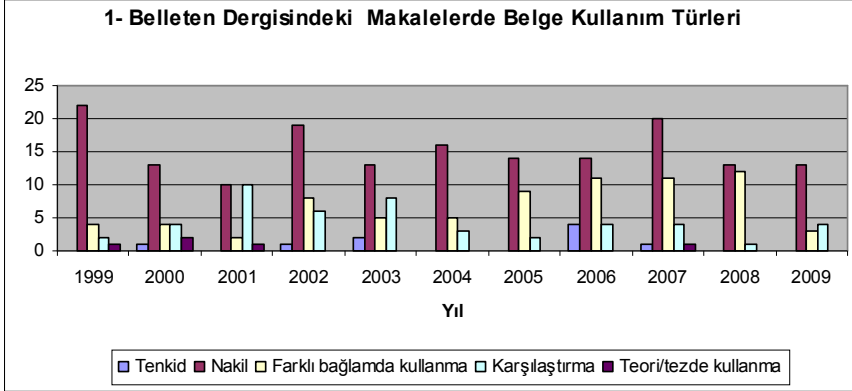
¹ Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2009 Güz dönemi Tarih Metodolojisi dersi kapsamında, Sungur Bense ve Eda Bozbeyoğlu tarafından, Belleten ve ATAM dergilerinin 1999-2009 arası sayılarının tamamı taranarak sayısal dökümlerinin elde edilmesi, ardından da grafiklere dökülmesi yoluyla yapılmıştır. Bu çalışmayı yapan öğrencilerime teşekkür ederim.

akademisyenlerin çoğunun kariyerleri süresince bu dergilerden birinde bir makale yayınladığı varsayıldığında, dergilerin Türkiye'deki tarihçileri temsil ettiği düşünülebilir.

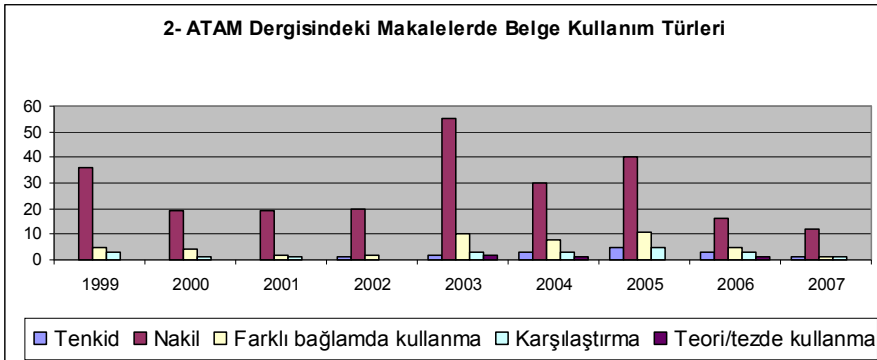
Yapılan çalışma kapsamında Belleten'de toplam 167 makale değerlendirilmiştir. Bunun içinden 9 adedinde belge tenkidi, 31 adedinde belgeden doğrudan nakil, 74'ünde belgeyi farklı bağlamda kullanma, 48'inde belgeyi diğer belgelerle karşılaştırma ve sadece 5'inde belgeyi bir teori veya tez çerçevesinde kullanma yoluna gidilmiştir. ATAM dergisinde ise, çalışmaya dahil edilen makale sayısı 247'dir. Bunun 15'inde belge tenkidi yapılmış, 160'ında yani yarıdan fazlasında belgeden nakil yoluna gidilmiş, 48'inde belgeyi farklı bağlamda değerlendirme, 20'sinde belgeleri karşılaştırma ve sadece 4'ünde belgedeki verileri bir teoriyi destekleme veya çürütme yoluna gidilmiştir.

Aşağıda Tablo 1 ve 2'de her iki dergide belge kullanım türleri ayrı ayrı ve sütun grafiği halinde verilmiştir. Belleten'de yayınlanan araştırma makalelerinde, belge kullanım türleri arasında en yüksek miktarın, belgeden nakil olduğu görülür (bkz. Tablo 1). Bu oranın on yıl boyunca hep yüksek olması, Eski çağ ve Osmanlı tarihçilerin (bunlara, bundan sonra uzak dönem tarihçileri denilecektir), yöntem olarak, büyük ölçüde belgeden nakli tercih ettiklerini; bunu, belgeyi farklı bağlamda kullanmanın ve belgeyi diğer belgelerle karşılaştırmanın değişik dönemlerde biri diğerinden önde olacak şekilde takip ettiğini; belge tenkidi ve belgeyi, bir teori ve tez etrafında değerlendirmenin en az ölçüde kaldığını, bazı yıllarda ise tenkidin grafikten tamamıyla kaybolduğunu görüyoruz. Bu durum, uzak dönem tarihçilerinin, belgeyi ve belgedeki verilerin herhangi bir işlemde geçmeden, en sade haliyle, Ranke'nin deyişiyle geçmişte "nasıl olduysa öyle" aktarma yolunu tercih ettiği şeklinde yorumlanabilir. Belgenin tenkidi ve en ileri düzeyde kullanım biçimi olan tez veya teori çerçevesinde değerlendirilmesinin bütün dönem boyunca düşük düzeyde seyretmesi, uzak dönem tarihçilerinin genelde belgenin güvenilir olduğu ön kabulüyle yola çıktığını (ki, bunlar çoğunlukla arşiv belgeleridir) ve belgedeki verileri ve

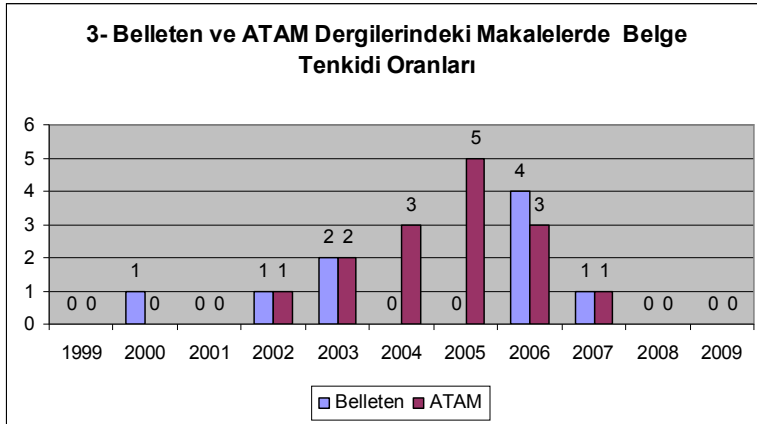
verileri arasındaki ilişkileri soyut düzeyde düşünmeye fazla mesai harcamadıklarını göstermektedir.

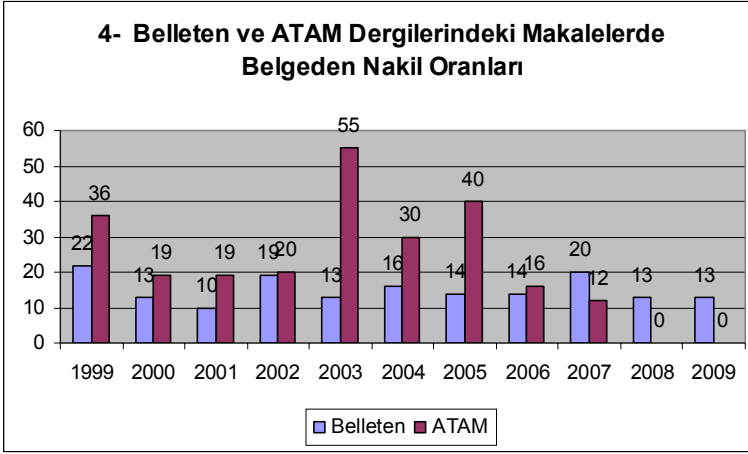
Aynı noktalar ATATM dergisi için değerlendirildiğinde, yine belgeden nakilin en yüksek oranda seyrettiği görülmektedir (bkz. Tablo 2). Belleten'den farklı olarak, diğer belge kullanım türleri çok düşük düzeyde seyretmektedir (Belleten'de belge kullanım türleri arasındaki oranlar daha azdır). Bu durum Cumhuriyet tarihçilerinin (bunlara, bundan sonra yakın dönem tarihçileri denilecektir), belge kullanım tercihlerini büyük ölçüde nakilden yana yaptıklarını, belgeden farklı biçimlerde bilgi üretme yollarına uzak dönem tarihçileri kadar başvurmadıklarını, diğer bir ifadeyle, belgenin kendilerine sunduklarıyla yetindiklerinin bir delili olarak alınabilir.

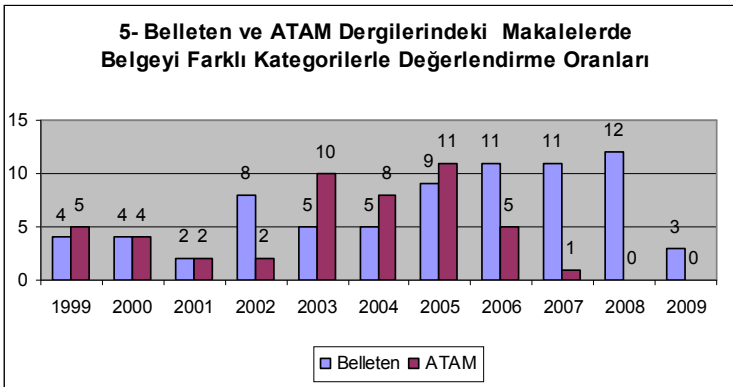
Aşağıda, belge kullanım türleri sırasıyla iki dergi için karşılaştırılmıştır. İlki olan belge tenkidi, Belleten yazarları arasında dönemin başlarında, sonunda ve ortasında, şaşılacak derecede sıfır sayıda, kalan kısmında ise, ATAM ile eşit sayıda görülmektedir (bkz. Tablo 3). ATAM'da ise, benzer şekilde, dönemin başında ve sonunda sıfır düzeyde seyrederken, dönemin ortasında Belleten ile genelde eşit ve iki yılda, 2004 ve 2005, önde görülmektedir. Bu yıllarda Belleten'deki tenkit sayısının sıfır olması ilginçtir. Tablodaki iniş çıkışları doğru şekilde değerlendirmenin güçlüğüne rağmen, belge tenkidinin yakın dönem tarihçileri arasında, uzak dönem tarihçilerine nazaran, daha yaygın bir alışkanlık olduğu söylenebilir. Diğer bir ifadeyle, yakın dönem tarihçileri belgelerini daha dikkati ve güvenilirliğini sorgulayarak kullanmakta, uzak dönem tarihçileri ise, belki de çoğunlukla arşiv belgesi kullanmaları dolayısıyla, belgelerine peşinen güvenle bakmaktadır.

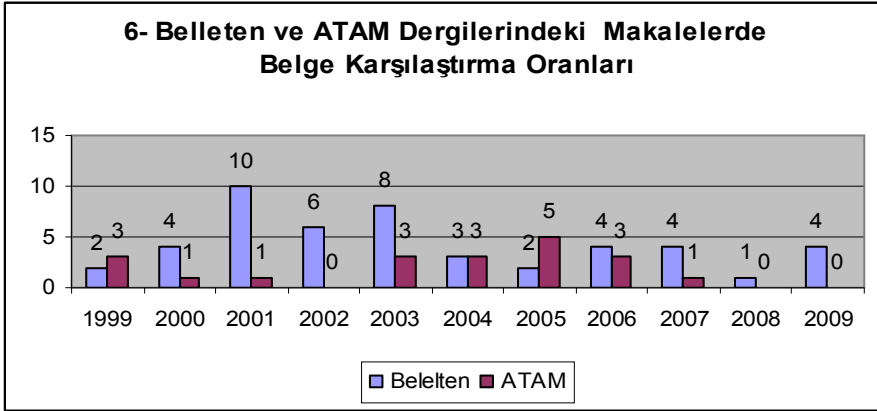
Belgeden nakil konusunda her iki dergi karşılaştırıldığında, ATAM'daki makalelerin bütün dönem boyuca (son iki yıl hariç, ki bu dönemde dergi çıkmamıştır) yüksek oranda seyrettiğini görüyoruz (bkz. Tablo 4). Belleten makaleleri yalnızca son yıllarda bu konuda öndedir. Bu durum, yakın dönem tarihçilerinin belgedeki verilerden doğrudan nakil yapma alışkanlıklarının, uzak dönem tarihçilerine göre daha fazla olduğunu, belgenin en sade kullanım biçimi olan nakli tercih ettiklerini göstermektedir.

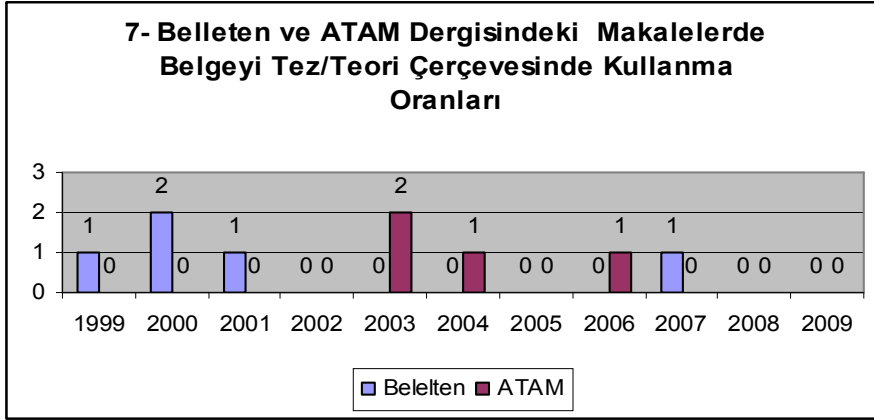
Belgeyi farklı kategorilerle değerlendirme konusunda uzak dönem tarihçileri daha aktif görünmektedir (bkz. Tablo 5) Belgeyi farklı kategorilerle değerlendirmeden, belgedeki verileri ilgili olduğu alanın dışında kullanma kastedilmektedir. Örneğin, vergi yükümlüleriyle ilgili verilerin, genel nüfus hesaplamalarında kullanılması. Bu, belgeyi üretildiği amacın ve bağlamın haricinde kullanma ve belgeden dolaylı bilgi üretme biçimidir ve konuyla ilgili doğrudan veri olmadığı durumlarda başvurulan bir methodur. Dikkatli kullanıldığında, tarihçiye büyük ölçüde yardımcı olmaktadır. Bu konuda, uzak dönem tarihçilerinin, yakın dönem tarihçilerinden daha aktif olduğu Tablo 5'den görülmektedir.

Belge karşılaştırma, bilindiği gibi, bir konuya dair farklı belgeleri bir araya getirerek içindeki verileri karşılaştırmaktır. Burada kritik nokta, aynı konuda farklı belgelerin ne dediğinin tespit edilmesi ve bu yolla gerçekte ne olduğunun ortaya konulmasıdır. Belge karşılaştırma konusunda Belleten'deki makalelerin dönem boyunca önde gittiğini, ATAM'daki makalelerinin ise, düşük düzeyde bir seyir takip ettiğini söylemek gerekir (bkz. Tablo 6). Diğer bir ifadeyle, yakın dönem tarihçileri, uzak dönem tarihçilerine nazaran, belgeleri karşılaştırma yöntemine pek müracaat etmemektedir. Halbuki yaşadığımız döneme yaklaştıkça belgenin bollaşması karşısında bu, yakın dönem tarihçilerinin sıkça tercih ettiği yöntem olmalıydı. Belge bolluğu ve çeşitliliğine rağmen, karşılaştırma metodunun yeterince kullanılmaması, yakın dönem tarihçilerinin, sınırlı sayı ve türdeki belgeyle çalışmalarını yürüttükleri buradan da, kapsamı sınırlı bilgi ürettikleri şeklinde de yorumlanabilir.

Belgeyi en üst düzeyde kullanım biçimi olan, yeni bir teori veya tez üretme; belgeyi bir tezi veya teoriyi ispatlamak veya çürütmek üzere kullanma her iki dergi için, dönem boyunca, alt düzeyde seyretmektedir. Belgedeki veriler üzerinden soyutlama yapmayı gerektiren bu durumda, her iki gruptaki tarihçiler bir tezi veya teoriyi ispatlama veya çürütme yoluna gitmişlerdir. Yeni bir tez veya teori geliştirme yoluna, her iki grup tarihçiler arasından giden olmamıştır.

Sonuç itibarıyla, incelenilen dergilerle ve son on yıl ile sınırlı tutmak kaydıyla, Türkiye’deki, anılan dergilere makale yazan uzak ve yakın dönem tarihçilerin belge kullanım tercihleri konusunda şunlar söylenebilir: Tarihçilerimiz arasında, Ranke’ye ve metoduna sadakat halen süre gelmektedir. Ancak, O’nun döneminde olduğu gibi, belge tenkidinin aynı titizlikle yapıldığını söylemek mümkün değildir. Belgeleri karşılaştırma ve farklı kategorilerle değerlendirme de, zaman zaman başvurulan yöntemlerdir. Belgeyi bir teori veya tez çerçevesinde değerlendirme ise, en az başvurulan yöntemdir. İncelenen her iki dergi karşılaştırıldığında, Belleten’deki araştırmacıların, yani uzak dönem tarihçilerinin, ATAM’dakilere, yani yakın dönem tarihçilerine nazaran, daha fazla türde ve oranda belge kullanma yöntemini tercih ettikleri görülmektedir. Belge kullanım tercihlerine ilişkin elde edilen bu netice, genelde tüm tarihçilerin, özelde ise yakın dönem tarihçilerinin, belgeden farklı şekillerde ve azami düzeyde henüz istifade etmediklerinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.